

לשיטות המילונאות במילון אבן-שושן — נורמטיביות ודסקריפטיביות*

המטרות המוצהרות של אבן-שושן

כל אות ב'מלון החדש' של אברהם אבן-שושן היא אות גבורה. הבא לכתוב את תולדות הלשוונאות העברית במאה העשרים עשוי לרשום את השמות 'אברהם אבן-שושן' ו'חיים רוזן' במדור אחד. שכן שניהם העזו במידה זו או זו לתאר את ההווה הלשוני. המשותף לספרו של רוזן, 'העברית שלנו' (משנת תשט"ו), ול'מלון חדש' של אבן-שושן (משנות תש"ח-תשי"ב), הוא בכך ששניהם התחילו, איש איש בדרכו שלו, לקרוא תגר על הפוריום ההיסטורי המוחלט, אותו פוריזם שסבר כי הלשון העברית טרם נתגבשה, מעין "תוהו ובוהו" שהבלשן עומד ומשתומם עליו ואינו ניגש לממשו.

אם לשפוט לפי מטרותיו המוצהרות של אבן-שושן בהקדמות ל'מלון חדש' (תש"ח) ול'מלון החדש' (תשכ"ו) — אין זה כלל מילון היסטורי, ולו רק במובן המוגבל של מילון המתעד את כל המלים המוכרות לנו ממקורות עבריים ידועים היטב, כגון אלה שבדקו א' בן-יהודה או י' גרוזובסקי-גור. זהו 'מילון מודרני עממי-שימושי' (הקדמת תש"ח). אמנם, אפשר היה בכל-זאת לדמות שמילון זה כולל בתוכו גם מילון היסטורי, ובנוסף לכך גם תיאור מקיף עוד יותר של העברית המודרנית: 'עליו להיות ער לסיכום התגונויותיה האחרונות והדקות ביותר של לשוננו המודרנית' (הקדמת תש"ח). זאת ועוד: אפשר היה לפרש את הקביעה 'עממי-שימושי' כמתייחסת לצורה החיצונית גרידא, ולא כשוללת את ערכו ההיסטורי של המילון, שהרי המחבר כותב: 'המילון החדש חייב לשמש בצורתו ובסידורו ספר-עזר מועיל וגוי'.

ולא היא. מן ההקדמה למהדורת תשכ"ו עולה, שאבן-שושן היה בררני ביחס לתולדות הלשון: מלשון יה"ב ברר רק 'כל שנראה בר-קיים ובר-סיכויים להנביט נבטים בריאים בלשון המחדשת נעוריה'. מכלל שתיקתו על לשון המקרא ועל לשון חז"ל משתמע שכלפיהן לא היה בררני.

מן המושגים 'בר-קיים' ו'בר-סיכויים להנביט נבטים' אין ללמוד, כנראה, שאבן-שושן הציע את מילונו כמקור נוח למחדשי הלשון האקדמיים, שכן אלה אינם מודרכים על-ידי תפוצתן של מלים אלא בעיקר על-ידי שיקולים לשוניים ואסתטיים. עדיף להניח שאבן-שושן ראה בעם כולו את מחדשי הלשון. כאן חשובה, כמובן, תפוצתן של מלים — וכאן הוא אף מוכן לנהוג לפני משורת הדין:

* תודתי נתונה לפרופסור ח' רבין, לד"ר ר' מירקן ולד"ר א' ממז, על הערותיהם הענייניות. מאמר זה הושמע כהצגה בפני כינוס האיגוד האמריקאי ללימודים יהודיים שהתקיים בבוסטון בתשמ"ו.

אין לך כמעט מלה, ותהא נדירה מאד, שלא ייתקל בה הקורא העברי באקראי, אגב עיון או שיחה. [הכוונה לכאורה ללשון תנ"ך וללשון חז"ל]. מוטב אפוא כי יחטא המילון פה ושם ב"יתור" ויכנוס באוצרו גם כמה מלים נדירות או ספק שימושיות משילקה ב"חסר" של מלים, אשר בלשון ימינו אולי הן בחזקת "פגרים מתים", אך לא מן הנמנע כי ביום מן הימים תפית בהם לשוננו המתחדשת נשמה... (שם)

אך בנוגע למטרתו של מילון זה כמדריך למשמעותן ושימושן של מלים שנתקלים בהן, כלומר כמדריך פאסיבי,¹ ניתן לומר שבררנותו של אבן-שושן מלמדת שזהו מילון שכולו מודרני ולא היסטורי. שכן הספרות העתיקה המוגשת בו משמשת משלב סביל בתוך כלל משלבי הלשון החדשה.² (זאת, כאמור, על-פי מטרותיו המוצהרות של המחבר.)

מעניין גם לדעת, אם קיים מצב סוציולינגוויסטי דומה בשפות אחרות. באנגלית, למשל, המקרא בתרגום המלך ג'יימס אינו תופס מקום זהה – לפחות לא כיום. אין משתיתים על יצירה זו את החינוך האנגלי, ואין הרוב יודע את המקרא מלה במלה. לכן אין לו ייצוג מלא במילונים השימושיים של האנגלית בת-ימינו. באורח פרדוקסאלי, ניתן לומר אותו דבר ביחס לחברה הישראלית של היום – לרבות המגזר הדתי שרקעו אשכנזי – ואם כן, מטרתו של אבן-שושן יכולה היתה להתפס כנורמטיבית, לכל הפחות במישור החברתי והחינוכי. זוהי נורמטיביות סבילה, הגוזרת אילו שימושים יש להכיר, להבדיל מנורמטיביות פעילה, הגוזרת כיצד יש להתבטא.³

אמנם, תפיסתנו זו אין בה כדי להסביר עובדה נוספת: ניצול המגילות הגנוזות והכתובות העתיקות במילון אבן-שושן, כפי שעולה מהקדמת המחבר (עמ' 6). יש לומר שהוא גזר גזירה שווה, כנראה, מייצוגו המלא של אוצר המלים המקראי. מאלף להשוות בין מילון אבן-שושן למילון גור-גרזובסקי. בהקדמה למהדורה השלישית (תש"ו) אין א' אבן-שושן משאיר ספק שזהו אכן מילון היסטורי במובן מסוים. את שיטתו הוא קובע במפורש:

המלון החדש הזה הוא מלון לשפה העברית ולספרותה בתקופותיהן הרבות והשונות, מימי ראשית תקופת המקרא ועד ימינו אנו [...] השפה המקראית באה בו כלה [...] ומהשפה התלמודית והמדרשית, וכן מיתר ענפי הספרות העתיקה הנזכרים לעיל, נאספו אל הספר הזה רק המלים שאפשר לחשבן לפי תבניתן לעבריות ורק על פי מקרה אינן בספרות המקרא, או שיש צורך בהן לתחית השפה.

1 המילון משמש גם כמדריך פעיל לכתוב, לניקוד ולשאר שימושי הלשון.

2 מ' גושן-גוטשטיין, מבוא למילונאות של העברית החדשה, תשכ"ח, עמ' 2, מציין אמנם כי 'עד היום לא נעשה ניסיון לחיבור מילון שימושי-מדעי של העברית החדשה מנקודת מבט סינכרונית'. מלבד ההיבט המדעי, מעניין לדעת כיצד היה מילון כזה מטפל בתופעת המשלב הסביל הנדון. ראה את תכניתו של גושן-גוטשטיין בערה 3.

3 גושן-גוטשטיין (שם, סעיף 41, 300) מתכנן לכנס במילונו הסינכרוני את כל מלאי המקרא וחלק גדול מלשון חכמים, למטרות שלדבריו אינן סינכרוניות: בעיקר כדי ליצור מאגר לחידושי הלשון היום ולהבא, ואגב אורחא 'בשביל מי שיוקק לו לקריאת מקצת המקורות'.

שלא כמו מילונים היסטוריים של ממש למקרא, אין הוא נכנס בדרך-כלל להשערות והצדקות, וגם אינו מרבה בדוגמאות.

אשר לטיפול הקפדני בעברית החדשה במלון אבן-שושן, מהקדמת תשכ"ו עולה, שאין לגביו כל חומר שהוא מוקצה, עקרונית, מחמת מיאוס: 'שומה עליו לקלוט את השפע המתחדש, לבור מתוכו את הקיים והשקול ולכנסו בתוך אוצר'; 'לא פסחנו גם על הלשון המדוברת על כל גוניה, לרבות את היצירות ה"סלנגיות"'. מובן ש"סלנג" אין פירושו 'בן-חלוף ומכוון', כנהוג בקרב בלשנים, אלא 'ת-נורמטיבי'. בהמשך יוברר באיזו מידה מילא המחבר את הצהרותיו, ועד כמה נקט עמדה פרסקריפטיבית כלפי חומר מסוג זה.

הצהרותיו של אבן-שושן כשלעצמן שונות תכלית השוני מאלה של יהודה גור בהקדמה למילונו. מילון גור מוצג כ'עממי' רק 'בעיקר יסודו וסדורו', כדבריו. לחידושי-מלים עממיים הוא אינו מוכן לוותר כלל, ולו רק באמצעות תוויות שליליות כגון 'בפי הנוער': 'רק מלים מחדשות שקבלו בשפה ורבו המשתמשים בהן, מצאו להן מקום בספר, אם כי גם ביניהן יש ויש חידושים, שאין דעת המחבר נוחה מהם ואינו מסכים להם כלל וכלל'; 'מן המלים המחדשות שבספרי הגאונים, הפוסקים [...] וכן גם מהמלים המחדשות בתקופתנו, נבחרו רק המלים המקבלות פחות או יותר, ובייחוד הדרושות ביותר לשמוש השפה החיה והמובנות על נקלה, ושמקורן העברי נכר בהן, ושתמונתן קרובה לעברית ושחדושהן מתקבל על הדעת'. אפילו מלים לועזיות כונסו במספר מצומצם מאוד ובהיסוסים.⁴

יושם לב שאין הקדמת אבן-שושן דנה במידת ההתמחות של המילון: האם מכונסות גם מלים מתחומים שאינם נחלת-הכלל (ובמיוחד מלים טכניות)? אולי זה משתמע מהמונח 'עממי-שימושי', ואכן זוהי מסקנתו של ראובן מירקין⁵ במאמרו על כרך המילואים של המילון. אף אין בהקדמת אבן-שושן דיון בשאלה, האם המלים השאובות מהמקורות משמשות כולן בעברית החדשה, באופן פעיל. יש שהוא מספק ציטטות מתקופות שונות, אך האם יש לכך משמעות מיוחדת? הבעיות התאורטיות הללו, כפי שיתברר להלן, אינן באות על פתרון גם מתוך שימוש מעשי במילון.

מטרות המאמר הזה

במאמר זה ננסה להשיב על השאלה, באיזו מידה היה אבן-שושן נורמטיביסט או דסקריפטיביסט בפועל. וליתר דיוק, האם הביא בנתונו הדסקריפטיביים את ה'תקני', ה'ת-תקני' וה'ארכאי'?

4 חיים רבין במאמרו 'מילונות המקרא' (פרקים ה [תשמ"ה], עמ' 33-53) עורך השוואה כללית בין מילונים מסוג גור וקאופמן ('כמין חלון-ראווה לבחירת מלים לשימוש') למילונים חדשים כגון אבן-שושן וכנעני אשר 'מטרתם להציג מלים שהקורא עשוי למצוא בספרים שהוא קורא או לשמוע בנאום או בהרצאה' וכן לשמש צרכים פעילים. ראה גם הערה 19. לדעתי מהווה עמדת אבן-שושן ועבודתו הלכה למעשה פרצה בפוריום ההיסטורי המיוצג כמעט במלואו בעמדתו של גור.

5 ר' מירקין, לשוננו לעם, מחזור לה, קונטרס א (תשמ"ד).

על ההבחנה החשובה בין 'נורמה' ל'תקן' עמד מזמן חיים רוזן.⁶ 'נורמה' היא הדרישה של גורמים רשמיים או רשמיים-למחצה המתבטאים בענייני לשון (בישראל אלה הם מדקדקים, מחנכים וגופים כגון ועדות של צה"ל, של משרד התקשורת והאקדמיה ללשון העברית).⁷ ואילו 'תקן' הוא הסטנדרד הלא-מוצהר של המשתמשים בלשון באורח מומלץ ומוערץ (בישראל אלה הן השכבות המשכילות בכתבתן ובדיבורן).⁸ בארץ קיים פער לא-מבוטל בין אלה לאלה⁹ — אם כי בפריטי לשון מסוימים פער זה מצומצם ואף מנוטרל, וכמו בלשון גופה יש בהמלצות הנורמטיביסטים "אידיולקטים" משלהם שהם מורכבים מאוד.

- נבקש אפוא לקבוע, מה יתר ומה חסר במילון אבן-שושן בתור תיאור לשון ימינו:
- (א) האם התייחס אבן-שושן לחומר לא-נורמטיבי ואף לחומר לא-תקני (במינוח: 'סלנג') — וכיצד? ואם-כן, האם הוא ציין מלים כאלה בציון ניטראלי או פרסקריפטיבי כגון 'לא-תקני', 'המוגי', 'לשון ילדים'?
- (ב) כמו-כן נעבור מן הקצה אל הקצה ונשאל: האם הבחין המחבר בין החומר הפעיל בלשון ימינו לבין אותו חומר סביל מן המקורות העתיקים, שהוא כבר לא-תקני ואולי אף לא-נורמטיבי בתקופתנו אנו (להוציא שימושים אידיומטיים): איה, אי-מזה, לחם [=אוכל], נסע [=הלך] ועוד?¹⁰

התת-נורמטיבי והתת-תקני במלון החדש

'המלון החדש' מביא לא מעט חומר תת-נורמטיבי וגם תת-תקני, אך חסר בו הרבה, בחלקו באופן שרירותי ובחלקו מכוח הבחנה (בלתי-מוצהרת) בין 'לא-נורמטיבי' סתם לבין 'משובש'.

להלן המלים הלא-נורמטיביות שבחרנו לבדקן, מהן מלים אחדות שהן "תקניות" בהחלט בהיותן חלק מלשון השכבה המשכילה, כגון טנדר, טוסטר, ומהן מלים

6 ח"ב רוזן, 'על סטאנדארד ונורמה', לשוננו לעם, מחזור ד, קונטרס ו (תשי"ב).

7 ראה למשל Moshe Nahir, 'Lexical modernization in Hebrew and the extra-academy contribution', *Word* 30 (1979), pp. 105–116; חיים רבין, 'הנורמטיביות הלשונית כתופעה חברתית', בתוך: אומה ולשון, ספר הזכרון לפרופ' אריה טרטקובר, הוצאת הברית העברית העולמית, ירושלים תשמ"ו, עמ' 265–276.

8 גושן-גוטשטיין (שם, 313) חורג מהבחנה זו, בציינו כ'תת-תקניות' צורות 'בלתי נכונות הנפוצות בעם', כגון רטובים ('גם צורה תת-תקנית וגם צורה מועדפת'). זהו לדבריו 'סימול בעל אופי נורמטיבי', ולא סימול המשקף את התקן ה"טבעי" של קהיליית הדוברים עצמה. לעומת זה, 'לשון דיבור' כגון התחשק, סנונית אחת לא עושה אביב אינה לגבינו מונח של שיפוט נורמטיבי. השקפה זו דומה מאוד לזו שהנחתה את אבן-שושן, ועיין להלן.

9 ראה גם את ר' דונג-כנרות, 'יחסי "תקן" ו"נורמה" בלשון תלמידים', לשוננו לעם, מחזור כו, קונטרסים ט–י (תשל"ה).

10 יושם נא לב לעובדה, ששיטות אבן-שושן השתנו לא מעט תוך-כדי יצירת הכרכים האלה, כפי שקבע מירקין (ראה לעיל הערה 5) — ביחסו למלים זרות, ל"סלנג", לחומר טכני ועוד. אין כאן מקום למחקר מקיף ומפורט בשאלות אלה, אך אין ספק שמחקר כזה בוא יבוא. שכן מילון אבן-שושן הינו יותר מאשר מילון — הוא מוסד לאומי.

ושימושים "לא זהירים" (המכונים 'סלנג'). הסימן + מציין שהמלה נמצאת במילון והסימן - מציין שהמלה חסרה. המלים שהן תת-תקניות, לפי שיפוטנו, הותוו בקו מתחתיהן וליד כל מלה הבאנו בסוגריים את הערותיו של בעל המילון (אם יש הערות כאלה).

(א) מלה לא-נורמטיבית או תת-תקנית

- בירבר	+ אוטו
- ג'זב	+ בלגן (לשון הדיבור)
- דוגרי	+ זיפתי (בלשון המונית)
- הול	+ טוסטר
- ז'וק/ג'זוק	+ טמבל (שגורה בפי הנוער)
- חבר'ה	+ טנדר
- חנטריש	+ טרמפ (בלשון הדיבור)
- חרפ	+ טרמפיסט (בלשון הדיבור)
- <u>טוסיק/תוסיק</u>	+ פֵּיסֶס (בלשון הדיבור בפי הצברים,
- מבסוט	בפ"א רפה - שלא לפי חוקי הלשון)
- <u>מלאן</u>	+ פֵּיברק
- סוודר	+ פנצ'ר
- צ'יק צ'ק	+ צ'יזבט (בפי החיילים והנוער)
- השפריץ	+ שויצר/השוּיץ (בלשון הדיבור, בייחוד בפי הנוער)

(ב) מלה תקנית המשמשת גם בהוראה לא-נורמטיבית או תת-תקנית

- אמבטיה = חדר אמבטיה	+ אחרת = ולא (בלשון הדיבור)
- אף = שום	+ בטח = ודאי (בלשון הדיבור)
- די = למדי	+ *ג* = קָעל (לשון המונית) ¹¹
- <u>**ז</u> = בעל	+ דַּק = סידר (בלשון הדיבור)
- לא...יותר = לא... עוד	+ המון = הרבה
- <u>למה ש-</u>	+ חטף = קיבל (בלשון הדיבור)
- מספיק = די	+ נורא = מאוד (בלשון הדיבור בייחוד בפי ילדים)
- סחב = נשא	+ סידר = טיפל (בלשון הדיבור)
- על ידי = בידוי	+ העיף = סילק (בלשון הדיבור)
	+ הרביץ = היכה (בלשון הדיבור)

(ג) צורת המלה לא-נורמטיבית (אך תקנית!)

פונולוגית:

– אופֿנוע

– נֿייר

מורפולוגית:

– זאטי

– חֿפֿץ

– זֿשן

– רטוב

מרשימה זו מתברר, מחד גיסא, שיש הסתברות שווה שמלה לא-נורמטיבית נרשמה או לא נרשמה במילון אבן-שושן. בין אם היא ערך לא-נורמטיבי ובין אם היא משמשת בהוראה לא-נורמטיבית. אך מאידך גיסא:

(1) מעטות מאוד הן המלים התת-תקניות במילון.

(2) לא נרשמו כלל, כנראה, צורות לא-נורמטיביות של מלים, הן סטיות פונולוגיות והן מורפולוגיות. נראה לנו להציע כי סטיות כאלה נפסלו משום שהן דקדוקיות, "שיבושים" הפוגעים ב"לב" הלשון — אותו מרכיב המעסיק את בעלי-הדקדוק במידה יתרה — ואילו יתר התופעות הלא-נורמטיביות הן מלים שנתווספו או הוראות נוספות למלים קיימות. על אף שמלים "מיותרות" או פוליסמיות מיותרת מעוררות ביקורת מצד בעלי-הדקדוק הישראליים,¹² אין ספק שסטיות דקדוקיות אינן מקובלות עליהם הרבה יותר. הסבר זה יפה גם לתופעה שלישית, המגולמת ברשימה לעיל:

(3) במילון חסרות כמעט מלים שעברו באורח לא-נורמטיבי לקטגוריה דקדוקית אחרת, למשל: 'אף' כמגדיר שלילי [= 'שום'] במקום תואר-פועל ממקד [= 'אפילו']; 'די' כמלת-דירוג [למדי] במקום מלת-כמות; 'יותר' כתואר-פועל של זמן [= 'עוד']; במקום מלת-דירוג של השוואה; 'למה (ש-) כמלת-יחס [= 'מפני'] במקום תואר-פועל של שאלה; 'מספיק' כמלת דירוג/כמות במקום פועל או שם-תואר. חורגות הן המלים 'נורא', בתפקיד מלת-דירוג [= 'מאוד'] במקום שם-תואר, ואולי גם 'בטח' ו'אחרת', בתפקיד אדוורביאלי שונה מן הרגיל (תיאור-משפט במקום תיאור צירוף-הפועל). 'המון' אינו חריג, שכן אבן-שושן מביא אותו בתפקיד מלת כמות (= 'הרבה') בציטטה מן המקורות.

מכאן שפועל אבן-שושן אינו ממלא לגמרי אחר מטרותיו המוצהרות בהקדמותיו. אין הוא מביא אלא חלק מהחומר הישראלי הלא-נורמטיבי (מ'לשון הדיבור', כדבריו) — בין מסיבות לא ברורות ובין משום שחומר זה חוטא לנורמטיביותו הדקדוקית. הווה אומר: דקדוק וסמנטיקה, הדקדוק קודם.

אפשר לראות עמדה זו באספקלריה תאורטית של סוציולוגיה של הלשון. ייתכן מאוד

12 ראה תיאור מקיף אצל מ' בן-אשר, התגבשות הדקדוק הנורמטיבי, הוצ' הקיבוץ המאוחד, תשכ"ט. הוא מתייחס פה ופה לאבן-שושן, ולא באופן שיטתי.

שעמדה זו אופיינית לנורמטיביות הישראלית כדורנו — ואולי ללקסיקוגרפיה¹³ הכללית ולנורמטיביות הלשונית בכלל. ומעניין הדבר שגושן-גוטשטיין,¹⁴ בתכניתו לתיאור סינכרוני מדעי של העברית החדשה, ראה אף הוא לפסול (אם כי לא לסלק) "שיבושים", במובן של סטיות דקדוקיות:

הסימון צת"ת [צורה תת־תקנית] מצוי בעיקר כהערכה לצורות לשון באפארט [...] והוא נדיר כסימון מוחלט ליד הכותרת. כשהוא בא בסימון ליד כותרת, הרי מצד התפוצה הוא דומה לסימון ש"ד [שכבה דיבורית]. לעתים רחוקות השתמשו בסימול שב' = שיבוש, והוא בגדר הערכה שלילית חמורה ביותר לשגיאות גסות בתצורה וכד'. לדוגמה: מילון של לשון ימינו צריך להביא איכשהו את הצורה זאתי במכנים מהסוג: הבחורה הזאתי; אבל המילון גם יסתייג מן הצורה בסימן צת"ת או שב'. אין מניעה שצורה מסויימת תהיה גם צת"ת וגם צ"מ (צורה מועדפת), היינו שמבחינה נורמטיבית אינה רצויה, אבל בשימוש מעדיפים אותה. לדוגמה: צורה כמו רטובים היא גם צת"ת וגם צ"מ.

הארכאי והמליצי ב'מלון החדש'

היות שמילון אבן-שושן נועד גם 'לעולה החדש, לתלמיד ולמתלמד', כדברי ההקדמה, כשהמחבר שם את הדגש על הלשון המתחדשת והמתפתחת, גיתן היה לצפות שבעקרון הנדון לעיל, של מיצוי המקורות העתיקים, הוא ישתעבד לכורח המציאות ותונהגנה תוויות כגון 'שירי, מליצי, ספרותי' ואף 'ארכאי' — אם כי המונח האחרון נוגד את עקרון ה'מקורות הפתוחים' יתר על המידה (המושג של כינוס האוצרות לשם הרחבת הלשון הובלט על-ידי ביאליק¹⁵).

ואולם, קשה לגלות שיטה עקיבה במילון אבן-שושן. ראשית כול בדקנו שלושים ושבעה שימושים הנחשבים בציבור כ'ארכאיים' או כ'ספרותיים/שיריים'. התברר כי

13 על הנורמטיביות המילונאית האנגלית, ראה לדוגמה:

Ronald A. Wells, *Dictionaries and the Authoritarian Tradition — A Study in English Usage and Lexicography*, Mouton 1973; Thomas Creswell, *Usage in dictionaries*, Univ. of Alabama Press, 1975; Sidney Landau, *Dictionaries — The art and craft of lexicography*, Scribner 1984; Dwight Bolinger & William F. Buckley, 'Usage and Acceptability in Language', in: *The American Heritage Dictionary of the English Language*, Houghton Mifflin Co., 2nd college edition, pp. 30–33

וראה גם ביחס לפוריום במזרח אירופה:

Paul Wekler, *Purism and Language*, Indiana University Publications (Language Science Monographs no. 11), 1973

אולם לא ידוע לי על טיפול הבדוק את שאלת ההבחנה בין נורמה דקדוקית ונורמה לקסיקאלית במילונים.

14 ראה הערה 9 לעיל.

15 ראה דיונו הקלאסי במאמרו 'חבלי לשון', בתוך: לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית, הוצ' האקדמיה ללשון העברית, תשל"ל, עמודים 127–134.

ששת הפריטים הראשונים בלבד סומנו על-ידי המחבר בסימון מצמצם כלשהו (שהבאנו בסוגריים):

חמאה = שומן-חלב (במקרא)
 ספר = מכתב (בימי-קדם)
 עלי = על (קדום, מליצי)
 צי = אנייה (במקרא)
 קנה = רכש בעלות (בהלכה התלמודית)
 שוטר¹⁶ = פקיד ציבורי (בימי-קדם)

נפשו = עצמו	כי = כאשר	בלתי = אלא	אבל = אכן
Gyps Fulvus = נשר	כי = אלא	ה- = האם	איכה
על מנת = בתנאי ש-	כי = אם כי	הָנָה = הן	אי = לא
עשתי-עשר	לחם = אוכל	זה = אשר	איה
צחק = שיחק	לקח = קנה	תָּמָה	אנוכי
תימן = דרום	מכתב = כתב	ירא	אימתי
תינוק = ילד	מלפפון = מלון	כה = פה	אילן
	נסע = הלך	כלום = האם	בוה = פה

קשה להניח שדווקא ששת השימושים המסומנים בראש רשימה זו חסרים במקורות המודרניים ששימשו את אבן-שושן. (יש להניח שהמילונאי הבחין לפחות בין שימושים חיים ושימושים "מצוטטים" במקורות המודרניים שבדק.)

נבדקה, אפוא, האפשרות שהציטטות מציינות את כל התקופות שבהן שימשה המלה ולא דווקא את התקופה הראשונה לחייה. למשל, 'אבל' = 'אך' מצוטט מן המקרא (פעם אחת), מלשון חכמים (אחת) ומלשון ימינו (אחת), בעוד 'אבל' = 'אכן' מובא רק מהמקרא (אחת) ומלשון חכמים (אחת). כמו כן 'חמה' = 'שמש' מצוטט מהמקרא, מהמשנה ומביאליק, ואילו בהוראת 'להט' ו'קדחת' רק בלשון הקדומה.

ואולם, במרבית הערכים המשמשים גם כיום לא סופקה ציטטה מודרנית, אפילו למלים שאינן "מובנות מאליהן" (כגון 'לחם'), למשל: כי = 'משום ש-' מודגם בשתי ציטטות מקראיות, ותו לא. וכן: כי = 'ש-', כי = 'כאשר', כי = 'אלא', כי = 'אע"פ'. על-מנת = 'כדי ש-' מודגם בציטטה אחת מהמשנה. וכן, על מנת = 'בתנאי' (הוראה ארכאית). מכאן שרוב רובם של הפריטים הארכאיים ב'מלון החדש' אינם מוצגים בתור שכאלה, לא דרך סימון ולא דרך הדגמה.

ונהפוך הוא לעתים. לפחות בשני מקרים מתחום הריאליה מגונה השימוש המודרני כשיבוש: 'מלפפון' השימושי מסווג כ'לשון הדיבור', ולהוראה 'מלון' עדיפות.

16 פרופ' ח' רבין העיר לי, שעצם קביעת אבן-שושן, כי 'ספר' פירושו התנ"כי 'מכתב', ו'שוטר' – 'פקיד ציבורי', היא על-פי האטימולוגיה האכדית ולא דווקא על-פי שימושן של מלים אלה בתנ"ך.

'נשר' השימושי מצוין 'בלשון הדיבור ובספרות', ואילו 'נשר' המקראי = Gyps Fulvus זוכה בתיאור מוארך ולו הבכורה.

מן המפורסמות הוא שבעיית הריאליה היא שהעסיקה והטרידה את "מחיי הלשון" מעל הכול, והרי דוגמה בולטת: ג"ה טור-סיני, בנאמו לרגל מחצית-היובל של האוניברסיטה העברית,¹⁷ בחר לגנות את העברית של הגלות בזו הלשון: 'אילו באת לכנות בעל-חיים מסויים, עץ או עשב, צומח בשדה ממש, אבן ממיני האבנים, כי אז לא היה לך אלא הד השמות המועטים הזכורים מן המקרא, שלא ידעת לזהותם בכל מציאות'. למעשה, אבן-שושן כיבד את שמות הריאליה הטבעית בתיאורים אנציקלופדיים ממש, בהשוואה ללשונות טכניים אחרים. לא 'יפלא, אפוא, שבמישור הנורמטיבי מוקיע המחבר את השימושים המודרניים של מונחי-הטבע ולא של מלים אחרות, כגון: צי, מכתב, חמאה, שוטר, תימן.

שלא כמו הארכאיזמים, אין שימושי השירה והמליצה זוכים לסימון כלשהו במדגם שלנו, להבדיל משימושים דיבוריים והמוניים. זוהי ראייה למגמה הנורמטיבית העדינה ב'מלון החדש',¹⁸ שבה שקול השימוש הסביל כנגד השימוש הפעיל. אולם יש לשאול אם אכן אמר אבן-שושן להביא בפני הקורא את כלל אוצרות התנ"ך ואוצרות חז"ל. האם זהו מילון מקראי מן הסוג ה"קלאסי" בתוספת אוצרות מאוחרים נבחרים?¹⁹ כבר העיר ח' רבין שמילון אבן-שושן נועד בין השאר לתלמידי בית-ספר הלומדים מקרא, משנה ומדרש.

עברנו, אפוא, על כל הערכים מן הערך אב עד א שיה ב'קונקורדנציה חדשה' לתנ"ך של אבן-שושן, שהם עשרה אחוזים מכלל חומר הקונקורדנציה, ובדקנו אם כל המלים הללו הובאו במילונו כצורתן וכמשמען. במיוחד עניינו אותנו ערכים בעלי משמעות מפוקפקת. והנה נעדרים מהמילון: אבדו/אבדה,²⁰ אבֵל [=אבן], אחרי,²¹ אין,²² אָל [=לאן], אָל [=על-אודות, בגלל], אָמוֹן [=המון?], אסוף, אפדה [=כיסוי; חגירה],²³ אפיק [=קנה חלול],²⁴ אָרִיָה;²⁵ יש לשים לב שרק חלק מן המלים הללו הן בעלות משמעות מפוקפקת בקונקורדנציה של אבן-שושן. היות שאין הכרח שמחבר המילון ירצה לנקוט אותה עמדה בכל פריט כמו

17 ג"ה טור-סיני, 'מתחיית הלשון העברית ובעיותיה', לשוננו יז (תש"י), עמ' 29-36.

18 לצומת זה, שיטתו של גושן-גוטשטיין (שם) מבחינה בין שכבה 'כללית' לבין שכבה 'עיתונאית (ומעלה)' ושכבה 'גבוהה', שלא לדבר על שכבה 'מליצית' ו'שירית'.

19 כך היא השערת פרופ' ח' רבין במאמרו שנוצר בהערה 4: 'במילון [אבן-שושן] אפשר למצוא עד כמה שיכולתי לבדוק, את כל המלים אשר באות במקרא'. את 'המנהג לתת את אוצר המלים המקראי (וכך החז"לי) הוא מייחס לבן-יהודה.

20 זוהי מלה יחידאית (וכן רוב המלים שברשימה), והיא נחשבת בקונקורדנציה כנרדפת של 'אבדון'.

21 הקונקורדנציה מפרשת: 'מלה סתומה: אחרי? אחראי?'

22 הקונקורדנציה מביאה פירוש אחר: אין.

23 הובא במילון רק בהוראה 'אפוד'.

24 הובא רק בהוראות אחרות.

25 הובאה הנרדפת 'אָרוה'.

בקונקורדנציה (המאוחרת יותר), בדקנו שמא זהה המצב בקונקורדנציה של מנדלקרן ובמילונים של בן-יהודה ושל גור. אצל מנדלקרן, ששיטת הערכים שלו שונה כידוע, נמצאו כל הפריטים הנ"ל כמשמעם, חוץ מ'אבל' ו'אחרי' ('אין' נרשם בערך אֵין בצורה: ואם = al). אצל בן-יהודה מצאנו את כולם חוץ מ'אלי', אָל, 'אריה', ואצל גור לא חסר כל ערך. מכאן שאבן-שושן לא הקפיד משום-מה להביא את כלל אוצרות התנ"ך במילונו ולא חשב את התנ"ך מקשה אחת כמשלב סביל חיוני בתוך העברית בת-ימינו. מתבקשת השאלה, האם נהג פה אבן-שושן במידה של שרירות כשם שנהג, לכאורה, ביחס לשפה המדוברת, או שמא השמיט שימושים שנראו לו נדירים במיוחד או חסרי סיכויים להנביט נבטים...

בהקשר זה מאלף הדבר, שנמצאו כמה וכמה מלים שהובאו בקונקורדנציה בסימון הוראה מפוקפקת, ואילו במילון — בהוראה חדה וברורה. לדוגמה: אברך — בקונקורדנציה 'מלה סתומה: כרע ברך (?), היה ברכה (!)?',²⁶ ובמילון רק 'לפי הדרש: אב בחכמה ורך בשנים'. אוכיל — בקונקורדנציה 'אכל, מאכל (?), ובמילון ללא סימן שאלה 'אכל, מזון'. אול — בקונקורדנציה 'כת, איל (?); גוף (?), ובמילון בוודאות 'כח'; וכן רבים אחרים. אך אין לראות בכך נסיון להיפטר מהאפראט של מילון מדעי, כי במקרים רבים רושם גם המילון הוראות בסימן שאלה. ראה לדוגמה את הערכים: התאחד, אלקום, אָמץ, אָרָבָה. דומה, שהכול תלוי במזל, אפילו מלה שבמקרא. אשר לאוצר המלים מלשון חכמים, אין הדברים שונים. אין אפילו לקבוע שאבן-שושן הלך בעקבות בן-יהודה או גור. בדקנו מדגם מקרי של מלים נדירות טכניות ממסכתות דמאי, כלאים וכלים.

מסקירה ראשונית של צמחייה "נדירה" במסכתות דמאי וכלאים עולה, שחסרים חמישה פריטים:²⁷ קרוסתמל/קרוסטומל, פלוסלוס/פלסלוס, לפסן, רים, גופן ('גופן') מופיע בתש"ח אך משום-מה לא בתשכ"ו). שלושה-עשר פריטים נמצאו: פורקדן, תרובתור, לעון, שומנית, נפוס, שית, עזרד, בת-שוה, בת-שקמה, נצפה, אוג, כוסבר, דופרה. הייתכן שמלים אלו שימושיות יותר או ברורות יותר למחדש שיבוא? אולם המשווה בין מילוני בן-יהודה, גור ואבן-שושן יווכח, שבאבן-שושן חסר דווקא מה שחסר אצל שני קודמיו — פרט ל'רים' (חסר באבן-שושן, נמצא אצל בן-יהודה, עמ' 6575).

ממסכת כלים נבדקו שלושים שמות של כלים נדירים. חסרו ששה מהם במילון אבן-שושן, ומבין אלה נמצאו ארבעה במילון גור (לפס, גסטרא, טיטרוס, אימה) ואחד במילון בן-יהודה (אימה). אף הופיעה אצל אבן-שושן מלה אחת, 'דכון', שחסרה אצל גור.²⁸

26 סימני-הקריאה וסימני-השאלה מופיעים כך בקונקורדנציה.

27 נבדקו צורות הכתיב השונות שבדפוסים המצויים: של וילנה, של מהדורת אלבק ושל הוצאת אשכול.

28 לא בדקנו אלו מלים חסרו אצל בן-יהודה. בעיית יחסו של בן-יהודה למלים זרות זכתה לטיפול במאמרו של ראובן מירקין, 'מילון היסטורי ללשון העברית', עם וספר ג (תשמ"ד), עמ' 19–30. בן-יהודה התכוון לייחד כרך נפרד למלים זרות, אך למעשה מופיעות במילון מלים לועזיות לא מעטות, ולא תמיד ברורה מדיניותו של בן-יהודה.

ברור אפוא שאבן-שושן בחר, משום-מה, להשמיט חלק ניכר מאוצר המלים הטכני של לשון חז"ל, ביחס לאוצר המלים המקראי, דבר הנובע קרוב לוודאי מהבדל במעמדם החברתי-חינוכי של שני מקורות אלה.

סיכום

אברהם אבן-שושן כלקסיקוגרף נהג נורמטיביות חלקית, ובצורה שיטתית-למחצה. על התנתקות פסח כמעט לחלוטין, ואת התקני-דיבורי ייצג באופן חלקי ושרירותי לכאורה, פרט לשימושים החורגים מנורמות דקדוקיות (חריגה פונולוגית, מורפולוגית או קטגוריאלית). הרובד הספרותי/מליצי מובא ללא שום ציון אשר יצמצם את שימוש. אשר לרובד הארכאי, הוא מובא בדרך-כלל ללא ציון מצמצם (אולי בתור חומר סינכרוני סביל, כמו הרובד הספרותי) והוא אף מועדף כשמדובר בריאליה טבעית. אך הייצוג החלקי של ערכים ושל משמעויותיהם הקדומות גורע מתפקוד המילון ככלי נורמטיבי סביל.

המגמה הדקדוקית של מילון אבן-שושן תואמת את מנהגי הנורמטיביות הישראלית ואף את שיטת המילון המדעי הסינכרוני של גושן-גוטשטיין כפי שהוא מתוכנן. מתבקשת השאלה, האם מגמה זו אופיינית גם ללקסיקוגרפיה האירופאית בכלל. ברור, על כל פנים, שאבן-שושן עשה בשעתו צעד חשוב לקראת תפיסה דסקריפטיבית של העברית החדשה.